

شناسایی عوامل مدرسه‌ای مؤثر بر تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان: مطالعه کیفی

نسرین دمیری^۱، محبوبه البرزی^۲، فریبا خوشبخت^۳

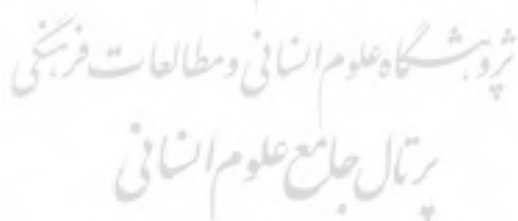
پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۱۸

دریافت: ۱۴۰۲/۲/۷

چکیده

تربیت اخلاقی در عصر حاضر از مهمترین اهداف نظام تعلیم و تربیت است. در این راستا هدف این پژوهش بررسی عوامل مدرسه‌ای مؤثر از دیدگاه معلمان دوره ابتدایی بر تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دوره ابتدایی بود. پژوهش با رویکرد کیفی به شیوه تحلیل شبکه مضمون انجام گرفت و عوامل مدرسه‌ای مؤثر بر تربیت اخلاقی استخراج گردید. شرکت‌کنندگان پژوهش بصورت هدفمند به روش نمونه‌گیری بارز با اصل حداکثر تنوع انتخاب شدند (۱۷ معلم دوره ابتدایی). برای گردآوری داده‌ها از روش مصاحبه نیمه ساختار یافته و جهت اعتبار داده‌ها از روش مسیرمیزی و بازبینی محقق استفاده شد. پس از تجزیه و تحلیل و طبقه‌بندی داده‌ها به شیوه تحلیل مضمون ۸۲ مضمون پایه (شکلیایی و تاب‌آوری معلم، تسلط معلم نسبت به محتوا، بحث‌های اخلاقی، تقلید از همسالان، وضع مقررات اخلاقی و...)؛ ۱۱ مضمون سازمان‌دهنده (ویژگی شناختی معلم، ویژگی‌های شخصیتی و اخلاقی معلم، نحوه تعامل با دانش‌آموزان، ارزشمندی محتوا و...) و ۵ مضمون فراگیر (معلم، محتوا، فضای مدرسه و چینش کلاس، گروه همسالان و مقررات مدرسه) استخراج گردید. در مجموع یافته‌های بدست آمده از تحلیل مصاحبه‌ها نشان داد تربیت اخلاقی متأثر از عوامل متعدد دویژه عوامل مربوط به معلم، همسالان و محیط مدرسه است. در این راستا معلمان و همسالان با توجه به ویژگی‌های شخصیتی و نوع تعاملات خود نقش بسزایی در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دارند و نیاز است که در این خصوص از سوی متخصصان و برنامه‌ریزان تاکید بیشتری انجام گیرد.

کلید واژه‌ها: اخلاق، تربیت اخلاقی، مدرسه، معلم، دوره ابتدایی.

^۱ کارشناسی ارشد آموزش ابتدایی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

^۲ دانشیار گروه مبانی تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، نویسنده مسئول، malborzi@shirazu.ac.ir

^۳ دانشیار گروه مبانی تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

مقدمه

از مهم‌ترین چالش‌های نظام‌های آموزشی در عصر حاضر تعلیم و تربیت فراگیران در جهت دستیابی به اهداف اجتماعی به ویژه در حوزه اخلاق است. تربیت به عنوان یکی از شروط لازم برای رسیدن انسان به مرحله کمال است که دارای ابعاد مختلفی است که هر یک از این بعدها ناظر به رشد توانمندی‌های افراد در ابعاد مختلف از جمله اخلاقی، اجتماعی، شناختی و... است (شکوهی، ۱۳۸۷). عابدی (۱۳۸۴) معتقد است برای رسیدن انسان به رشد و کمال و شکوفایی استعدادها و نهفته در او، اقدامات تربیتی ضروری است که در این خصوص تربیت اخلاقی جایگاه مهمی دارد. تربیت اخلاقی بخشی از علم اخلاق بوده است و با واژه‌هایی همچون تهذیب نفس و تهذیب اخلاق و تزکیه در متون متعدد به کار رفته است. تربیت اخلاقی به معنای ایجاد تغییرات مطلوب و نفی رذایل و ایجاد فضایل در فراگیر با استفاده از تدابیر منظم و برنامه‌ریزی شده است (شاهسینی، شمشیری، مرادخواه و راسخ، ۱۳۹۶). به عبارتی فراهم ساختن و بکار بستن شیوه‌های آموزشی و پرورشی در جهت دریافت تفاسیر اخلاقی و شناسایی و شناساندن فضایل و رذایل و زمینه سازی برای ایجاد نگرش و روی آوردن به اخلاق حسنه و وحدت بخشیدن به ارزش‌های اخلاقی به منظور رسیدن به سعادت و کمال جاودانه تربیت اخلاقی نام دارد (آرتور و همکاران^۱، ۲۰۱۶). تربیت اخلاقی به عنوان یک وظیفه مشترک و همگانی در جامعه از سوی گروه و نهادهای مختلف پژوهش و بررسی می‌گردد. نهادهای اجتماعی از جمله مدرسه و خانواده‌های مؤثر برای انتقال دانش، ارزش، مهارت و باورهای اجتماعی هستند و با تحول سریع جوامع روز به روز بر اهمیت این آموزش‌ها افزوده می‌شود (توسلی، ۱۳۷۹). مدرسه برای آنکه بتواند ارزش‌ها و باورهای مختلف را از دیدگاه‌های متفاوت مورد آزمون قرار دهد، فرصت‌هایی را برای فراگیران آماده می‌سازد. این فرصت‌ها در خصوص تربیت در حوزه اخلاق اهمیت ویژه‌ای دارند. عمومی بودن این وظیفه و در عین حال در اولویت قرار داشتن این حوزه محتوایی در بیشتر نظام‌های آموزشی در سطح دنیا نشان از اهمیت بالای این بعد از یادگیری مدرسه‌ای دارد. در واقع این تأکیدات بر تربیت اخلاقی به عنوان یک پدیده تاریخی در همه ادوار تعلیم و تربیت چه در نگاه سنتی و چه در نگاه مدرن وجود داشته است به جزء در مدت‌زمان کوتاهی در قرون وسطی که تربیت اخلاقی به عنوان یک ساحت تربیتی مورد بی‌مهری قرار گرفت (کلمنت و بولینگر^۲، ۲۰۱۶). با توجه به اهمیت تربیت اخلاقی در دانش‌آموزان، آن هم در دانش‌آموزان دوره ابتدایی که در مهم‌ترین سال‌های تأثیرپذیری خود از اجتماع و خانواده به سر می‌برند، توجه به آموزش و پرورش این هدف مهم امری حیاتی و غیر قابل انکار است. از این رو مؤسسات آموزشی و نظام تعلیم و تربیت و خانواده‌ها با دغدغه‌های خود به این امر می‌پردازند که چگونه می‌توانند به تربیت اخلاقی در فضای آموزشی رسمی مدرسه بپردازند. عبارتی عملکرد مدرسه فقط به این عامل خلاصه نمی‌شود که صرفاً افراد هوشمندی را پرورش دهد که بتوانند در دنیای رقابتی امروز از رقبای پیشی بگیرند، بلکه در کنار این کارکرد، از مدرسه انتظار می‌رود دانش‌آموزان تحت آموزش را به گونه‌ای تربیت کند که توانایی تشخیص درست از نادرست در مسائل اخلاقی را داشته باشند (اندرسون^۳، ۲۰۱۴). تربیت اخلاقی دانش‌آموزان نیازمند چیزی بیشتر از اصلاح برنامه‌های درسی و محتوای کتاب‌ها است. حتی اگر در مدارس بهترین آموزش‌ها صورت گیرد باز هم باید گفت که وانهادن تمام مسئولیت‌ها به نظام آموزشی و غفلت از توان عظیم جامعه احتمال کسب موفقیت پایدار را در این حیطة بسیار کم می‌کند. تربیت اخلاقی عزم جدی عمومی، همسویی و همفکری آحاد مردم و نهادهای جامعه و در یک کلمه بسیج عمومی برای سازندگی را می‌طلبد. بنابراین، سیستم تعلیم و تربیت مقید است با تدوین اصول عمل و روش‌های مؤثر با توجه به موقعیت محلی و تغییرات محیطی، مریبان را در تربیت اخلاقی یاری دهد، زیرا پویایی هر سیستم آموزشی تغییر اصول، روشها و عملکردهای آن است تا بتواند خواسته‌های خود را مطابق با تغییرات محیطی، تازه و زنده حفظ کند (باقری، ۱۳۹۵).

در راستای توجه به تربیت اخلاقی رویکردهای نظری متعددی توسط محققان و نظریه‌پردازان مطرح شده است چنانچه صاحب‌نظران رویکرد تبیین ارزش معتقدند که چون ارزش‌ها در محدوده تجربه فرد شکل می‌گیرد، تحمیل آنها از بیرون جایز نیست و از آنجایی که ارزش‌ها را نمی‌توان از فرآیند ارزش‌گذاری فرد جدا کرد، ارزش‌ها را نمی‌توان به دیگران منتقل کرد. بنابراین

^۱ Arthur et al

^۲ celement _ Bollinger

^۳ Anderson

تجربه تبدیل به ابراز مؤثری برای آموزش ارزش‌ها می‌شود (چناری، ۱۳۹۴). حقیقت و مزیدی (۱۳۸۷) بر این باورند که این رویکرد ریشه در تربیت سنتی دارد و بر شکل‌گیری عادات در کودکان تأکید دارد و حامیان این رویکرد بر این عقیده‌اند که زندگی مدرسه‌ای سرشار از مفاهیم اخلاقی است که بر شخصیت و رشد اخلاقی فراگیران تأثیر می‌گذارد. در رویکرد تعلیم و تربیت اسلامی همه تصمیمات و فعالیت‌ها بر اساس شریعت اسلامی طراحی می‌شود. اهداف تعلیم و تربیت به گونه‌ای تعیین می‌شود که تحقق آنها انسان را به خداوند متعال نزدیک کند. پرورش انسان خدامحور، متفکر و فرهیخته که یکی از اهداف تربیتی است، همگی بر اساس مکتب تربیتی اسلام طراحی شده است. در این باره خالدی (۱۳۹۵) هدف غایی اخلاق اسلامی را این گونه بیان کرد که انسان واقعیت نفس خود را آن گونه که هست بشناسد، آنگاه به اصل ذات خود در مغایر با رذایل اخلاقی پی می‌برد. در رویکرد عدالت محور اصل و قاعده اساسی در اخلاق، قاعده عدالت است، یعنی علاقه به سعادت دیگران و رفتار عادلانه با آنهاست و اوج رشد اخلاقی هر فرد رسیدن به جایی است که بتواند. همه رفتارهای خود و دیگران در جامعه را بر اساس عدالت بررسی کند و بتواند در مورد آن قضاوت کند و این بدان دلیل است که در این رویکرد عدالت، اصل اخلاقی جهانی و فرافرهنگی تلقی می‌شود (واعظی، ۱۳۸۳). پژوهش‌های قابل ملاحظه‌ای در ارتباط با اخلاق و تربیت اخلاقی در حوزه شناسایی عوامل مدرسه‌ای صورت گرفته که حاکی از اهمیت پرداختن به این مقوله است. محمدی (۱۴۰۱) دریافت که عملکرد آموزش مدرسه در نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی، انسانی- اجتماعی ضعیف و ناکارآمد است. از یک سو، آموزش و پرورش مدرسه به این ارزش‌ها توجه ناکافی و نامناسب داشته است. از سوی دیگر، رویکردی که در آموزش این ارزش‌ها اتخاذ شده، رویکردی منفعلانه، مکانیکی و محافظه کارانه بوده است. غلام پور، قاسمیان، رضایی و پورمند (۱۳۹۸)، دریافتند که به طور نامتعادل به مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی پرداخته شده است. حیدرزاده و عبدالهی (۱۳۹۸) معتقدند که یکی از اساسی‌ترین مشکلات سعادت و پیشرفت انسان، یادگیری راهبردهای تربیت اخلاقی است. آموزش یکی از مهمترین زمینه‌های تربیت اخلاقی است که نیاز است توسط محققان، معلمان و مربیان مدارس مورد توجه قرار گیرد. هاند^۱ (۲۰۱۴) دریافت که آموزش اخلاق باید به دو روش شکل‌گیری اخلاقی و تحقق اخلاقی انجام بگیرد. استانداردهای این نوع باید به دو روش آموزش داده شود. اول، مربیان اخلاقی باید هدفشان این باشد که بچه‌ها با ستایش و پند و اندرز در این استانداردها عضو شوند. دوم، آنها باید با هدف کمک به کودکان ببینند که آنها دلایل خوبی برای عضویت دارند که هر دو این آموزش‌ها باید مکمل هم باشند. میدما و همکاران^۲ (۲۰۱۵) نشان دادند که هدف هر رویکرد تأثیرگذاری بر جهان‌بینی شخصی دانش‌آموزان به دلیل باورهای هستی‌شناختی است. این تأثیر اجتناب‌ناپذیر و حداقلی است که رویکرد تربیت اخلاقی بر جهان‌بینی شخصی دارد و عوامل مدرسه‌ای در این خصوص اهمیت به‌سزایی دارند.

با توجه به مطالب بیان شده براساس مبانی نظری و پیشینه پژوهش سوالات مهمی مطرح است از جمله عوامل مؤثر در بافت مدرسه و نظام آموزشی برای تربیت اخلاقی چه هستند؟ معلمان بعنوان رکن اساسی در آموزش و پرورش دانش‌آموزان از این عوامل مؤثر چه ادراکی دارند؟ چقدر این عوامل را می‌شناسند؟ چگونه این عوامل را دسته‌بندی می‌کنند؟ به عبارتی می‌توان با توجه به این سوالات اساسی به اهمیت و ضرورت مقوله تربیت اخلاقی که نقش قابل ملاحظه‌ای در سرنوشت انسان و جامعه دارد در برنامه درسی و نظام آموزشی بویژه از دیدگاه معلمان پی برد. از سوی دیگر دنیای معاصر و چالش‌های ایجاد شده در آن اصل اساسی اخلاقیات و تربیت اخلاقی را مطرح می‌سازد؛ زیرا جامعه هر چند پیشرفته اگر از اخلاق و تربیت اخلاقی بهره نبرد، جامعه‌ی سالمی نخواهد بود و نمی‌تواند کیفیت زندگی و سلامت روان افراد را تأمین کند. در این راستا در پژوهش حاضر به بررسی عوامل مدرسه‌ای مؤثر بر تربیت اخلاقی پرداخته شده است. از این رو پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به پرسش زیر بود:

عوامل مدرسه‌ای مؤثر بر تربیت اخلاقی دانش‌آموزان دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان چیست؟

^۱ Holland

^۲ Miedema et al

روش پژوهش

نوع پژوهش: پژوهش حاضر در رویکرد کیفی انجام گرفت. در این راستا روش تحلیل مضمون بر اساس تحلیل محتوای مصاحبه انتخاب شد.

مشارکت کنندگان بالقوه پژوهش: مشارکت کنندگان پژوهش حاضر به صورت هدفمند تا رسیدن نتایج به حد اشباع انتخاب گردیدند که در این خصوص پژوهشگر بعد از مشورت و تبادل نظر با کارشناسان آموزش و پرورش در شهرستان بختگان از بین معلمان دوره ابتدایی که به رعایت اصول اخلاقی شناخته می‌شدند و اطلاعات کافی در حوزه اخلاق داشتند و از حداقل سه سال سابقه کار برخوردار بودند، ۱۷ نفر انتخاب شدند (جدول ۱) برای جمع‌آوری داده‌ها از روش مصاحبه نیمه‌ساختار استفاده شد. در رابطه با مصاحبه‌ها قابل ذکر است که ابتدا پروتکلی شامل یک سوال اصلی و ۵ سوال فرعی در ارتباط با تربیت اخلاقی تهیه شد. در راستای اجرای مصاحبه از قبل تماس با معلمان انتخاب شده برقرار شد و بعد از کسب رضایت آنان برای انجام مصاحبه در زمان تعیین شده توسط معلمان مصاحبه انجام گرفت. در این راستا مدت زمان انجام هر مصاحبه به طور میانگین ۵۰ دقیقه به طول انجامید. از مهمترین نکات اخلاقی در انجام پژوهش کسب رضایت مصاحبه شونده‌گان، داوطلب بودن برای ورود و خروج از مصاحبه، ایجاد اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات و در نهایت کسب رضایت از ضبط مصاحبه‌ها بود.

جدول ۱. داده‌های جمعیت شناختی افراد شرکت کننده در پژوهش

شماره	سن	جنسیت	رشته تحصیلی	سابقه تحصیلی
شماره ۱	۴۵	مرد	علوم تربیتی	۲۲
شماره ۲	۲۸	زن	علوم تربیتی	۶
شماره ۳	۴۷	مرد	علوم تربیتی	۱۵
شماره ۴	۵۰	مرد	علوم تربیتی	۳۰
شماره ۵	۳۷	مرد	برنامه ریزی درسی	۱۵
شماره ۶	۲۹	مرد	روانشناسی بالینی	۶
شماره ۷	۳۸	زن	علوم تربیتی	۷
شماره ۸	۴۷	مرد	مدیریت و برنامه ریزی درسی	۲۹
شماره ۹	۳۴	زن	روانشناسی عمومی	۴
شماره ۱۰	۴۰	زن	علوم و معارف اسلامی	۱۵
شماره ۱۱	۳۶	مرد	مشاوره	۱۶
شماره ۱۲	۲۸	مرد	آموزش ابتدایی	۷
شماره ۱۳	۴۷	زن	علوم تربیتی	۲۷
شماره ۱۴	۲۷	زن	تکنولوژی آموزشی	۳
شماره ۱۵	۳۵	مرد	علوم تربیتی	۱۲
شماره ۱۶	۴۵	زن	علوم تربیتی	۲۵
شماره ۱۷	۵۵	مرد	امور تربیتی	۲۸

روش تحلیل داده‌ها: بمنظور تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون (مضامین پایه، سازمان‌دهنده، فراگیر) استفاده گردید (آتراید-استرلینگ، ۲۰۰۱^۱، نقل از عابدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۸). در این روش سه مرحله اصلی و ۶ مرحله فرعی گام به گام انجام شد شامل:

۱- تجزیه و توصیف متن: این مرحله خود از سه زیر مرحله تشکیل گردید. در این راستا ابتدا به منظور آشنایی با متن، متن جلسات مصاحبه به صورت مکتوب پیاده‌سازی شدند و بصورت مکرر مطالعه گردیدند و ایده‌های اولیه از هر

^۱ Attride _ Stirling

مصاحبه استخراج شد. سپس در مرحله دوم کدگذاری انجام شد و به هر ایده یک کد اختصاص داده شد و قالب اصلی مضمون‌ها شناسایی شد و در مرحله سوم با عنوان جستجو و شناخت مضامین، تطبیق کدها با قالب مضامین انجام گرفت و بازبینی لازم اعمال گردید.

۶a مرحله تشریح و تفسیر متن: این مرحله شامل دوزیر مرحله ترسیم شبکه مضامین و تحلیل شبکه مضامین بود. در این راستا ابتدا مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر شناسایی و نامگذاری گردیدند، نقشه شبکه مضامین ترسیم شد و در نهایت در مرحله تحلیل شبکه مضامین نیز شبکه مضامین شکل یافته بازبینی و اصلاح گردید.

۳- مرحله ترکیب و ادغام متن: در این مرحله پیرو مرحله اول و دوم نمونه‌های مرتبط به مضامین تعیین شد و با سوال اصلی پژوهش تطبیق یافت.

اعتبارسنجی یافته‌ها: اعتمادپروری بدین معناست که پژوهش‌گر در مورد رویکرد انتخابی خود جهت کار و نتایج کسب شده از پژوهش کیفی مورد بررسی، اعتماد کافی را مهیا سازد. لینکلن و گیوبا (۱۹۹۰)، چهار طریق اعتمادسازی را بدین صورت بیان می‌نمایند: (۱) راه‌های چندگانه‌ی جمع‌آوری داده‌ها^۱ (۲) ساخت مسیر ممیزی^۲ یا ساخت مسیر بررسی منظم، (۳) کار با یک تیم پژوهش^۳ و (۴) مطابقت دادن با اعضا یا روش کنترل اعضا^۴ (میکات و موراس، ۱۹۹۴: ۱۴۷-۱۴۶). در پژوهش حاضر برای ایجاد اعتماد، از شیوه‌ی مسیر ممیزی یا ساخت مسیر واری دارای نظم و بازبینی محقق استفاده شد. در شیوه مسیر ممیزی، پژوهش‌گر روندی را که در پژوهش در پیش گرفت، مرحله به مرحله ثبت کرده و در اختیار مصاحبه‌شوندگان قرار داده و بعد از تأیید مرحله بعدی را در پیش گرفت. برای تأیید برداشت‌ها از مصاحبه‌های انجام شده، با مصاحبه‌شوندگان گفتگویی در این رابطه به عمل آورده و در صورت صحت برداشت، مورد تأیید قرار گرفتند.

یافته‌ها

برای دستیابی به یافته‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا و طبقه‌بندی داده‌های حاصل از مصاحبه ابتدا (۸۲) مضمون پایه استخراج گردید در مرحله دوم از ترکیب مضامین کلیدی در طبقات مشابه، (۱۱) مضامین سازمان دهنده استخراج گردیدند. در مرحله آخر از ترکیب مضامین سازمان‌دهنده (۵) مضمون فراگیر "معلم"، "محتوا"، "فضای مدرسه و چینش کلاس"، "همسالان" و "مقررات" بدست آمد (جدول ۲).

جدول ۲: مضامین پایه مربوط به نقش عوامل مدرسه‌ای مؤثر در تربیت اخلاقی

الگو بودن همسالان	تناسب محتوا با سن و پایه تحصیلی دانش‌آموزان	دانش معلم نسبت به مسائل اخلاقی
رقابت با همسالان	هماهنگ بودن محتوا با فرهنگ و دین	اطلاعات معلم نسبت به آسیب‌های اخلاقی
تقلید از همسالان	مرتبط بودن محتوا با زندگی واقعی	تعهد اخلاقی
سخت بودن یا آسان بودن مقررات مدرسه	تأثیرگذار بودن محتوا	رفتار معلم
تناسب مقررات با سن و میزان درک دانش‌آموزان	عینی بودن محتوا	شکیبایی و تاب‌آوری
وضع مقررات برای کلاس درس	عدم افراط در تأکید بر موضوعات اخلاقی	پرهیز از گفتار بدون عمل
وضع مقررات برای سایر مکان‌های مدرسه	برنامه درسی پنهان	وجدان کاری
وضع مقررات اخلاقی	محیط و موقعیت جغرافیایی مدرسه	وقت شناسی
انعطاف پذیر بودن قوانین	شکل ظاهری و امنیت ساختمان مدرسه	عدالت در برخورد با دانش‌آموزان و پرهیز از تبعیض

۱ Multiple ways of collecting data

۲ building an audit trail

۳ working with a research team

۴ member checks

احترام به شخصیت دانش آموزان	اختصاص دادن دیوارهای مدرسه به تصاویر و پیام های اخلاقی و آموزنده	عمل کردن کارکنان مدرسه به مقررات
دلسوزی	امکانات مدرسه	مشوق ها و تنبیه ها
تأکید بر محتواهای اخلاقی کتاب درسی	تابلو اعلانات مدرسه	
تسلط معلم نسبت محتوای تدریس	دوری از محیط های شلوغ و پر سروصدا	برگزاری فعالیت فرهنگی
قرار گرفتن دانش آموزان ضعیف و قوی در کنار هم	شباهت فضای مدرسه به محیط خانه	ایستادن در صف
استفاده از روشهای فعال تدریس (تدریس گروهی، استفاده از نمایش وسرودها)	تناسب اندازه کلاس ها با تعداد دانش آموزان	خواندن و احترام به سرود ملی
اجرای نمایش و سرود در ارتباط با موضوعات اخلاقی	سرمایش و گرمایش کلاسها	ساعت ورود و خروج
استفاده از مشوقها بازخوردهای مناسب	رنگ آمیزی محیط مدرسه و کلاس ها	صحبت کردن به موقع
تشویق دانش آموزان به مطالعه ی کتاب های اخلاقی	نور کافی	طرح کرامت
بحث های اخلاقی	چینش بر اساس خصوصیات جسمانی و روانی دانش آموزان	پر بار بودن محتوا
احترام به شخصیت دانش آموزان بدون تبعیض	رعایت فضای شخصی هر دانش آموز در کلاس	هدفمند بودن محتوا
نحوه دادن بازخورد به دانش آموزان	رعایت حقوق دانش آموزان با نیازهای ویژه مانند دانش آموزان کم بینا یا کم شنوا	ویژگیهای اخلاقی دوستان
نحوه گفتار معلم	چینش مناسب بیشترین تعامل (چینش دایره ای و اشکل)	محیط و شرایط خانوادگی دوستان
برخورد دوستانه با دانش آموزان	انعطاف پذیری نحوه چینش صندلی ها	ویژگی های ظاهری همسالان
ارتباط عاطفی با دانش آموزان	فضای مشارکتی کلاس	نحوه تعامل با همسالان
پرهیز از برجسب زدن به دانش آموزان	امنیت روانی در محیط مدرسه	عقاید همسالان
ایجاد انگیزه و شوق یادگیری در دانش آموزان	شاد بودن ، حامی بودن و پذیرا بودن جو	رعایت انصاف در نمره گذاری
درونی کردن ارزش ها	رفتار مدیر، معاون و کارکنان مدرسه	تنوع محتوا (داستان، شعر، حدیث، کاربرد)
تثبیت ارزش ها فراتر از مرز کلاس		

و از ترکیب مضامین پایه مضامین سازمان دهنده و فراگیر بدست آمد (جدول ۳).

جدول ۳: مضامین فراگیر، سازمان دهنده و پایه مربوط به عوامل مدرسه ای موثر بر تربیت اخلاقی

پرتال جامع علوم انسانی

فرآگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	مصادیق	کد		
معلم	ویژگی شناختی معلم	دانش معلم نسبت به مسایل اخلاقی	معلم در دوره دبستان از دید دانش آموزان خصوصا پایه های پایین تر قدیمه ای است که خطا نمی‌کند و بچه ها سعی می‌کنند که خود را شبیه او کنند. بنابراین رفتار و کردار و گفتار و آگاهی او نسبت به مسائل در تربیت اخلاقی کودکان تاثیر خواهد داشت علاوه بر آن موقعیت‌هایی برای هر معلم پیش می‌آید که معلم باید از آن استفاده کند	۲ ۳ ۶		
			ویژگی های شخصیتی و اخلاقی معلم	اطلاعات معلم نسبت به اسباب های اخلاقی	a	۴
				تعهد اخلاقی	که مدرس باید به عواملی چون برخورد صداقت بار و عطفیت بار داشته باشد و دیگر ایجاد انگیزه و علاقه و تسلط بر موضوع تدریس صبر و شکیبایی بیه پرهیز از گفتار بدون کردار و دیگران را ملاطفر گرفتن سن و فلا گیران و با لاجه به موضوعا همه اینها در نظر لایولا	۷
	شکیبایی و تاب آوری	۱۲				
	پرهیز از گفتار بدون عمل	۱۶				
	وجدان کاری	اگر معلم با دانش آموزان با عدالت رفتار کند و نگاه یکسان به همه دانش آموزان داشته باشد بین آنها تبعیض آنها نشود دانش آموزان هم با عدالت به عنوان یک ارزش در جامعه ای که در آن زندگی می‌کنند آشنا می‌شود		۱۶		
	وقت شناسی	دلسوزی		۱۶		
	عدالت در برخورد با دانش آموزان و پرهیز از تبعیض	درونی سازی ارزش های اخلاقی فراتر از مرز کلاس		۱۶		
	تاکید بر محتواهای اخلاقی کتاب درسی	۲				
	شیوه تدریس معلم	تسلط معلم نسبت محتوای تدریس	۷	معلم می تواند با محتوای که در اختیار دارد برای رسیدن به این هدف تلاش کنند. معلم می تواند با محتواهایی که در اختیار دارد برای رسیدن به این هدف تلاش کند و یکی از وظایف معلم کمک و یاری رساندن به متربی برای ایجاد و تقویت آگاهی و بصیرت اخلاقی و پرورش تفکر اخلاقی و عادات مطلوب اخلاقی است	۷ ۹	
		رعایت انصاف در نمره گذاری	۱۴	ایجاد هیجان و برانگیختن احساسات دانش آموزان با اجرای سرود در مورد موضوع اخلاقی. اجرای نمایش توسط دانش آموزان و اینکه دانش آموز در نمایش به طور فرضی تمام جریانات داستان را حس می کند و با عواقب مثلا دروغگویی روبرو می‌شود...	۱۴	
		قرار گرفتن دانش آموزان ضعیف و قوی در کنار هم	۱۵	اجرای نمایش و سرود در ارتباط با موضوعات اخلاقی	۱۵	
استفاده از روشهای فعال تدریس (تدریس گروهی، استفاده از نمایش و سرودها)		استفاده از مشوقها بازخورد های مناسب	نوع بیان معلم در کلاس درس، تشویقها و تنبیهها ، بازخوردهایی که به تکالیف دانش آموزان می دهد، میزان احساس مسئولیت پذیری و... همه این ها اثر می‌گذارند			
اجرای نمایش و سرود در ارتباط با موضوعات اخلاقی		تشویق دانش آموزان به مطالعه ی کتاب های اخلاقی	بحث های اخلاقی			

۱	<p>ارتباط عاطفی معلم با دانش آموزان و رعایت شخصیت آنان و رعایت قوانین مدرسه توسط معلم مخصوص در مورد حضور به موقع در کلاس و رعایت زنگ استراحت برای دانش آموزان و عدم تبعیض بین آنان در طول سال تحصیلی می‌تواند در این مورد تربیت موثر باشند</p> <p>به نظر من هرچه معلم مقتدرانه ولی در عین ملایم و دوستانه با دانش آموزان برخورد کنن بهتر نتیجه بخش خواهد بود دانش آموزان اعتماد بیشتری می‌کنند</p>	احترام به شخصیت دانش آموزان بدون تبعیض	<p>نحوه تعامل با دانش آموزان</p>	
۵		نحوه دادن بازخورد به دانش آموزان		
۷		نحوه گفتار معلم		
۱۷		برخورد دوستانه با دانش آموزان		
		ارتباط عاطفی با دانش آموزان		
۲	<p>نوع محتوا و پربار و کم بار بودن آن و نیز حاوی مطالب ارزشمند بودن و هدفداری آن فرآیند و نیز نحوه تدریس و اجرای مطلوب آن توسط مربی تأثیر گذار و در خور توجه می‌باشد.</p> <p>به نظر بنده در محتوا هم باید عدالت اخلاقی رعایت شود. یعنی محتوای کتاب های درسی نباید آنقدر در مسائل اخلاقی غلو شود که دانش آموزان با دیدن آن ها سرخورده شوند و نه بی اهمیت باشد که دانش آموزان هیچ نکته اخلاقی را یاد نگیرند</p> <p>اگر فرآیند تدریس به نحوی باشد که دانش آموز خود را در موقعیت حفظ کند و محتوایی را که آموزش می‌بینند در در ارتباط با زندگی واقعی باشد و در تناقض با خانواده و زندگی واقعی آن باشد و چنین صورت اصلی فرآیند موثر واقع می‌شود و تأثیرگذار هست محتوایی باید به نحوی باشد که دانش آموز را درگیر کند و به تفکر وادارد</p>	طرح کرامت	<p>ارزشمندی محتوا</p>	<p>محتوا</p>
۳		پربار بودن محتوا		
		هدفمند بودن محتوا		
۷		تنوع محتوا (داستان، شعر، حدیث، کاریگر)		
۱۰		تناسب محتوا با سن و پایه تحصیلی دانش آموزان		
		هماهنگ بودن محتوا با فرهنگ و دین		
		مرتبط بودن محتوا با زندگی واقعی		
		تأثیرگذار بودن محتوا		
		عینی بودن محتوا		
		عدم افراط در تأکید بر موضوعات اخلاقی		
	برنامه درسی پنهان			
۳	<p>فضای فیزیکی مدارس حیاط و فضای کلاس ها شعراها و نوشته‌های نقش بسته در دیوارهای مدارس تابلوی اعلانات تربیت اخلاقی دانش آموزان منظور از قرار گرفتن مدارس در محله خوشنام در تربیت اخلاق و تحلیل دارد چنین کلاس پرهیز از اختلاف هم بر تربیت اخلاقی موثر است</p>	محیط و موقعیت جغرافیایی مدرسه	<p>فضای فیزیکی مدرسه</p>	<p>فضای مدرسه و چینش کلاس</p>
۱۱		شکل ظاهری و امنیت ساختمان مدرسه		
		اختصاص دادن دیوارهای مدرسه به تصاویر و پیام های اخلاقی و آموزنده		
		امکانات مدرسه		
۸		تابلو اعلانات مدرسه		
		دوری از محیط های شلوغ و پر سروصدا		
	مدد رر با امکانات و تجهیزت مناسب، با محیط شاداب و فضای مَدَنی، با دور نداشتنهای انگوز بخش، با کادر مجرب و متعهد و سسسیبیت پیور بر نگر رر، رفتار و بی نذ دا نذ آموزن اثر گذرنند	شباهت فضای مدرسه به محیط خانه		

۱	تناسب اندازه کلاس ها با تعداد دانش آموزان	عوامل فیزیکی کلاس و چینش	برای ارتقای بهداشت و سلامت دانش آموزان هم از لحاظ روانی و عملاً جسمانی باید مدارس استاندارد باشد حتی پوشش دانش آموزان معلمان و فضای سبز و فضای مناسب کلاس و چیدمان صندلی ها و رنگ ها می توانند بر روی تربیت تاثیر گذار باشد	
				سرمایش و گرمایش کلاس ها
				رنگ آمیزی محیط مدرسه و کلاس ها
				نور کافی
۴	چینش بر اساس خصوصیات جسمانی و روانی دانش آموزان	رعایت فضای شخصی هر دانش آموز در کلاس	تئیر چیدمان کس در به وجد آردن یک فضای ججاج پذیر می شود در فضای خنک دندش آزرین تاثیر گذرد در حدی که ما به طر ممال از محیط تأثیر می پیرید و بر آن تأثیر می گذرد که می نتن بهچچچچ ۲ چیدمان کس نرفضا و روح کسبر نام برد	
				رعایت حقوق دانش آموزان با نیازهای ویژه مانند دانش آموزان کم بینا یا کم شنوا
				انعطاف پذیری نحوه چینش صندلی ها
				فضای مشارکتی کلاس
۱۳	امنیت روانی در محیط مدرسه	شاد بودن ،حامی بودن و پذیرا بودن جو	فضای روانی باید آزرین کس در هم ازعاعل بسید، مام و مور بر رفقار دندش آزرین اسد که ممالفانه به آن تنجه زیبای ننی نشد	
				محیط روانی و رفتاری کارکنان مدرسه
				و یا لحد، ووری هم دندش آزر و احساس الیت و ا ناحیه قویوینحجم بر مدرسه مم االت ها رررطه بین ممام شششرد منیر ممام منیر بلوودین ورررطه بین دندش آزرین ههه باید اار باشد ططری که وقی دندش آزروردر مدرسه می شند تفسیررری ببند و ففرکد که خیلی از تنش ها اارچی که در خاله و جامه محجم دندش در شده این الیت وررورودین هم باید باشد
۷	محیط روانی و رفتاری کارکنان مدرسه	محیط و شرایط خانوادگی دوستان	همسلاان در اثر گذاری شخصیت دوستانشان، گاهی از طریق الگو برداری است یعنی سعی می کنند علاوه بر ظاهر در بعضی رفتارها و گفتارها هم از یکدیگر الگو بگیرند. گاهی هم از طریق تقویت و یا تنبیه یک رفتار در گروه همسلاان هست که اثر گذار هست	
				ویژگی های ظاهری همسلاان
				نحوه تعامل با همسلاان
				عقاید همسلاان
۳	دوستان و همکلاسی ها	الگو بودن همسلاان	گروه همسلاان از راه های خاص در شکل گیری شخصیت رفتار اجتماعی و نحوه ی نگرش های یکدیگر دخالت دارند	
				رقابت با همسلاان
				سخت بودن یا آسان بودن مقررات مدرسه
				تناسب مقررات با سن و میزان درک دانش آموزان
۷	مقررات	وضع مقررات برای سایر مکان های مدرسه	وضع نوع قوانین و مقررات و سهیل و آسانی قوانین مدرسه و سخت گیری و سهیل انگاری می تواند در خور توجه باشد	
				وضع مقررات اخلاقی
				درست و نادرست بودن قوانین مدرسه، انعطاف پذیر بودن قوانین، تبعیض قائل شدن یا نشدن بین دانش آموزان باعث می شود باعث رشد و عدم رشد اخلاقی در دانش آموزان صورت بگیرد اگر قوانین درست و قابل انعطاف باشد و هیچگونه تمایزی بین دانش آموزان قائل نشود دانش آموزان به انجام دادن و درونی کردن ارزش های اخلاقی علاقمند می شوند و باعث رشد دانش آموز می شوند
				انعطاف پذیر بودن قوانین
۱۰	مقررات مدرسه	عمل کردن کارکنان مدرسه به مقررات	درست و نادرست بودن قوانین مدرسه، انعطاف پذیر بودن قوانین، تبعیض قائل شدن یا نشدن بین دانش آموزان باعث می شود باعث رشد و عدم رشد اخلاقی در دانش آموزان صورت بگیرد اگر قوانین درست و قابل انعطاف باشد و هیچگونه تمایزی بین دانش آموزان قائل نشود دانش آموزان به انجام دادن و درونی کردن ارزش های اخلاقی علاقمند می شوند و باعث رشد دانش آموز می شوند	
				مشوق ها و تنبیه ها
				برگزاری رویدادهای فرهنگی
				ایستادن در صف
۱۳	اعمال مقررات	خواندن و احترام به سرود ملی	درست و نادرست بودن قوانین مدرسه، انعطاف پذیر بودن قوانین، تبعیض قائل شدن یا نشدن بین دانش آموزان باعث می شود باعث رشد و عدم رشد اخلاقی در دانش آموزان صورت بگیرد اگر قوانین درست و قابل انعطاف باشد و هیچگونه تمایزی بین دانش آموزان قائل نشود دانش آموزان به انجام دادن و درونی کردن ارزش های اخلاقی علاقمند می شوند و باعث رشد دانش آموز می شوند	
				ساعت ورود و خروج

بر اساس نتایج به دست آمده، هر کدام مضامین در ادامه توصیف می گردند. در مضمون فراگیر معلم چهار مضمون سازمان دهنده شناسایی شد از جمله ویژگی شناختی معلم: معلمانی که اطلاعات و دانشی در مورد تربیت دارند و مهارت های مربوط به کار خود را می دانند، قطعاً نقش مؤثری در تربیت اخلاقی خود در مدرسه خواهند داشت. معلمی که دانش خوب و کاملی دارد قبل از هر چیز توانایی خود را در نظر می گیرد و او می تواند از استراتژی های مختلفی در مراحل مختلف استفاده کند. و این دانش او را به سمت استفاده از توانایی خود در مناسب ترین حالت در موقعیت های مختلف سوق می دهد. در مضمون سازمان دهنده ویژگی شخصیتی و اخلاقی معلم می توان به تعهد اخلاقی، رفتار معلم، صبر و بردباری و وظیفه شناسی اشاره کرد که نقش بسزایی در شکل گیری شخصیت دانش آموزان دارد. فراگیران معلم خود را الگو اخلاقی و اجتماعی خود قرار داده و پیوسته به افکار، ارزش ها و شخصیت معلم خود واکنش نشان می دهند و معمولاً یکی از روش های یادگیری به ویژه در دوره ابتدایی که هنوز شخصیت آنها شکل نگرفته است، تقلید از معلم است. اگر شخصیت معلم دارای ویژگی هایی مانند دوستی، صمیمیت، همکاری، صداقت و غیره باشد، طبیعی است که تقلید از این ویژگی ها در تربیت اخلاقی دانش آموزان مؤثر بوده و سلامت روان آنان را تضمین می کند. معلم در این مورد اذعان داشتند که نقش معلم بر تربیت کودکان بسیار گسترده و پرننگ و همه جانبه است از آنجایی که معلم نقش الگو برای کودکان دارد و کودکان در این سن از رفتار و کردار و گفتار دیگران تقلید می کنند لذا در تربیت اخلاقی کودکان بسیار مؤثر هستند و کودکان در این سنین آنچه از معلم می بینند و می شنوند به خاطر می سپارند و به تکرار آن می پردازند معلم با رفتار صحیح و مطابق گفتار می تواند اعتبار خود را نزد دانش آموزان افزایش دهد. اگر دانش آموزان معلم را به عنوان فردی قابل اعتماد و قابل احترام

بپذیرند سعی می‌کنند از او الگوی قابل اعتمادی بسازند. بنابراین بهترین راه برای کسب اعتبار برای معلمان این است که به قول خود عمل کنند.

در مضمون شیوه‌ی تدریس معلم معلم می‌تواند یکی از اولین کسانی باشد که عدالت را برای دانش آموزان آموزش و در کلاس برقرار کند. معلم با رفتار خود حتی با نگاه خود عدالت را به آنها می‌آموزد، وقتی معلم در حین تدریس نگاه خود را بین دانش آموزان تقسیم می‌کند با این اقدام کوچک اما ارزشمند می‌تواند دانش آموزان را به سرمایه انسانی کار آمد تبدیل کند.

در مضمون نحوه‌ی تعامل معلم باید گفت یکی از مهم‌ترین مسائل، مهارت‌ها، نحوه تعامل معلم و دانش آموزان است. رابطه معلم و دانش آموز باید بر اساس درک متقابل، اعتماد، احترام، پذیرش و مدارا باشد. معلم اخلاق باید هم‌مدل بوده و برای اطرافیان به ویژه شاگردانش الگو باشد، در نتیجه با حمایت و رشد ارزش‌های انسانی و اخلاقی، شاگردان خوبی تربیت خواهد کرد. معلمان در این رابطه ادعان داشتند که ارتباط عاطفی معلم با دانش آموزان و رعایت شخصیت آنان و رعایت قوانین مدرسه توسط معلم مخصوص در مورد حضور به موقع در کلاس و رعایت زنگ استراحت برای دانش آموزان و عدم تبعیض بین آنان در طول سال تحصیلی می‌تواند در این مورد تربیت موثر باشند.

مضمون فراگیر شناسایی شده دیگر مضمون محتوا بود که مضمون سازمان‌دهنده ارزشمندی محتوا را شامل گردید. معلم با انگیزه می‌تواند هدف ارزشمند تعلیم و تربیت را محقق کند و انسان‌های باتقوا را به جامعه تحویل دهد. معلم مسئول ذهن و روح دانش آموز است. معلم که یک سری از ارزش را آموزش می‌دهد و تثبیت می‌کند و باعث شکل‌گیری شخصیت دانش آموزان می‌شود. در محتوای کتاب‌های درسی، مضامین اخلاقی با توجه به اهداف در هم آمیخته شده است و این محتوا بازتابی از ارزش‌های جامعه است و آموزش این موضوعات باید ساده و مصداق‌های عینی برگرفته از زندگی واقعی دانش آموزان باشد تا قابل باورپذیرتر باشند و همچنین باید متناسب با رشد جسمی و عاطفی اجتماعی دانش آموزان و از انعطاف کافی برخوردار باشد که معلم بتواند با توجه به ویژگی‌های فردی همه دانش آموزان فعالیت صحیحی را در این راستا انجام دهد. در اکثر مدارس ارزش‌های اخلاقی به طور مستقیم مطرح نمی‌شود و به صورت بسیار محدود و در قالب درس تدریس می‌شود پس به صورت غیر مستقیم آموزش داده می‌شود تا حفظ آن هدف تلقی نشود برای این منظور طرحی به نام طرح کرامت اجرا می‌شود تا معلمان بتوانند دانش آموزان را به صورت عملی با نکات تربیتی و اخلاقی آشنا کنند. در دبستان در بحث ارزش‌های اخلاقی باید اعتدال را رعایت کرد که به معنای اغراق نکردن در ارزش‌های اخلاقی است. وقتی دانش آموزان با یک سری مسایل مواجه می‌شوند، اگر بتوانند با آنها ارتباط برقرار کنند، باورپذیری بهتری خواهد داشت. معلمان بر این باورند که محتوای کتاب‌های درسی نباید آنقدر در مسائل اخلاقی غلو شود که دانش آموزان با دیدن آن‌ها سرخورده شوند و نه بی‌اهمیت باشد که دانش آموزان هیچ نکته اخلاقی را یاد نگیرند.

در مضمون فراگیر فضای مدرسه و چینه‌ی کلاس مضامین سازمان‌دهنده فضای فیزیکی مدرسه و عوامل فیزیکی کلاس و چینه‌ی شناسایی گردید. اگر محیط‌های آموزشی که به درستی و بر اساس ویژگی‌های روحی و جسمی دانش آموزان طراحی شده باشد می‌تواند بر رفتار اخلاقی و اجتماعی آنان تأثیر بگذارد. در واقع با کمک فضا و محیط‌های آموزشی می‌توان رفتار را پیش‌بینی و اصلاح کرد. محیط فیزیکی مدرسه دارای ابعاد مختلفی از جمله موقعیت مکانی، ساختمان مدرسه، امکانات کلاس درس است که هر یک به نوبه خود بر سلامت مدرسه و دانش آموزان تأثیر دارند. یکی از عوامل موثر بر تربیت چگونگی معماری کالبد و فضای مدرسه است مطمئناً امکانات و تجهیزات و فضای فیزیکی و یادگیری تأثیر مهمی دارد اگر امکانات بیشتر باشد دانش آموزان یادگیری بهتری دارد و یادگیری و آموزش کاربردی و در نتیجه بر تربیت اثرگذار است. همچنین یکی از تاکیده‌های امروزه در کلاس، چینه‌ی کلاس درس هست، این چینه‌ی باید طوری باشد که دانش آموزان با دیگر دوستانشان و با معلم بیشترین تعامل را داشته باشند. از آنچه که امروزه تأکید بر کار گروهی هست و بچه‌ها خود محور هستند و خود باید به دنبال ساخت دانش خود باشند پس باید در گروه‌ها هم تقسیم کار باید بین خودشان را انجام دهند. نقش تربیت اخلاقی در گروه پررنگ می‌شود چرا که آن‌ها یاد می‌گیرند به نظرات همدیگر احترام بگذارند، یکدیگر را مسخره نکنند و همه با هم برای رسیدن به هدف تلاش می‌کنند. همچنین چینه‌ی نوع وسایل مورد استفاده در کلاس درس و مدرسه می‌تواند روی اخلاق و انگیزه دانش آموزان به انجام رفتارهای اخلاقی یا بعکس غیر اخلاقی تأثیر بسزایی داشته باشد. دانش آموزان علاوه بر محیط فیزیکی و امکانات ایمن در مدارس باید از نظر روانی نیز در فضاهای

آموزشی احساس امنیت کنند زیرا مدرسه یکی از نهادهای اصلی پرورش شخصیت است. در مدارس اخلاقی، دانش آموزان هم از نظر جسمی و هم از نظر عاطفی ایمن هستند و هیچ مسئله‌ای وجود ندارد که امنیت را مختل کند.

چهارمین مضمون فراگیر همسالان بود. بعبارتی علاوه بر معلمان، دوستان و همکلاسی‌ها نیز می‌توانند تأثیر بسزایی در تربیت اخلاقی دانش آموزان داشته باشند. گروه همسالان نیز در شکل‌گیری شخصیت، نظام ارزشی و نگرش هم نقش دارند. آنها فعالیت‌های یکدیگر را از طریق تقلید و الگوبرداری ارزیابی می‌کنند و بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. زمانی که همسالان با یکدیگر ارتباط مناسب و درستی داشته باشند، مهارت‌های مختلفی مانند رقابت، همکاری و صمیمیت آموخته می‌شود و در چنین شرایطی نه تنها یادگیری را افزایش می‌دهد، بلکه باعث رشد و توسعه رفتارهای اخلاقی و اجتماعی می‌شود. گروه همسالان و خانواده و محیطی که آنها در آن بزرگ شده‌اند می‌توانند نقش مهمی در رفتار و کردار دانش آموزان داشته باشند، زیرا در گروه همسالان بیشتر افراد سعی می‌کنند دوستان خود را در بین افراد هم‌سطح خود و خانواده‌هایشان پیدا کنند.

در نهایت آخرین مضمون فراگیر مقررات بود که شامل مضامین سازمان‌دهنده ساختار مقررات و اعمال مقررات گردید. اگر بخواهیم قوانین مدرسه توسط دانش آموزان پذیرفته شود باید متناسب با سن، روحیات و توانایی‌های آنان باشد، از سوی دیگر باید در اجرای قوانین جدی بود و اجرای آن یا عدم اجرای آن مستلزم پاداش و مجازات باشد. مدرسه یک نهاد اجتماعی است که نیاز به سازماندهی مناسب است برای فراهم آوردن بسترهای آموزشی مناسب برای تحقق رسالت مدرسه و اهداف تربیتی آن دارد، از این رو بحث هدایت، رفتار و اخلاق یکی از مسائل مهم است، که مدرسه با سوق دادن مسائل به قوانین و مقررات مدرسه و اجرای آنها می‌تواند به اهداف مورد نظر دست یابد. اجرای صحیح و مقتدرانه قوانین و مقررات در مدرسه مستلزم همکاری همه‌جانبه عوامل و کارکنان و مهم‌تر از آن نظارت بر اجرای صحیح آنهاست.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به هدف پژوهش که بررسی دیدگاه معلمان در مورد نقش عوامل مدرسه‌ای مؤثر در تربیت اخلاقی بود یافته‌ها نشان داد ۵ مضمون فراگیر به عنوان معلم، محتوا، فضای مدارس و چینش کلاس، همسالان و مقررات مدرسه و ۱۱ مضامین سازمان‌دهنده مواردی با این عناوینی چون ویژگی شناختی معلم، ویژگی شخصیتی و اخلاقی معلم، شیوه تدریس معلم، نحوه تعامل معلم، ارزشمندی محتوا، فضای فیزیکی مدرسه، عوامل فیزیکی کلاس و چینش آن، ساختار مقررات و اعمال مقررات وجود دارد. این پژوهش با نظریه و پژوهش‌های کارور (۱۳۹۳)؛ مرادویسی (۱۳۹۹)؛ چمن نژاد و ذاکری (۱۳۹۵) همسو است. تربیت اخلاقی به دلیل نقش مهمی که در سرنوشت انسان و جامعه دارد از موضوعات اساسی در دنیای مدرن است زیرا بسیاری از کشورهای جهان دچار بحران عمیق اخلاقی هستند و این باعث شده از دیرباز مورد توجه محققان زیادی قرار بگیرد (انصاری و محسنی پور، ۱۳۹۷). همچنین به طور کلی از مدارس انتظار می‌رود که مسئولیت تربیت اخلاقی دانش آموزان را بر عهده بگیرد و با این نگاه که آنان را به شهروندانی مسئولیت‌پذیر اجتماعی تبدیل کنند (گریشابر و مک اردل، ۲۰۱۴). در ادامه مضامین بدست آمده بطور جداگانه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند

معلم: در این پژوهش معلم را عامل اساسی بر تربیت اخلاقی فراگیران در مدارس ابتدایی دانستند. این مورد در پژوهش انجام شده توسط برانلی^۲ (۲۰۱۶) مورد تایید قرار گرفته است که علم و شناخت معلم بر تدریس و یادگیری در دامنه گسترده‌ای از ساحت‌های آموزشی از جمله آموزش اخلاقی تأثیر می‌گذارد (برفی، ۱۳۹۸). همچنین پائولیتو^۳ (۱۹۷۷) به نقش معلم در تربیت اخلاقی اشاره کرد. معلم با توجه به ماهیت تربیت اخلاقی این فرصت را برای دانش آموز ایجاد می‌کند که تجربیات خود را به کامل‌ترین شکل سازماندهی کند. اولین قدم در این روند طولانی باید دانش آموزان در کلاس پذیرفته شده و مورد احترام قرار گیرند، و تنها در این صورت است که معلمان می‌توانند برای کمک به دانش آموزان برای پیگیری آموزش اخلاقی خود پس از آموزش رسمی در

^۱ Grishabar & Mcardle

^۲ Brunelli

^۳ Pau Lito

کلاس، شروع به کار کنند. برگم^۱ (۱۹۹۰) در پژوهشی معلم به عنوان یک عامل اخلاقی معرفی می‌کند به این صورت که او هم مسئول رشد اجتماعی و فکری و همچنین رشد اخلاقی دانش آموزان است. معلمان در این زمینه گفتند که آنها به عنوان الگو نقش مهمی در تربیت دانش آموزان دارند و رفتار آنها می‌تواند آجاده کننده ویا تخریب گر رفتارها و خصایص و مباحث تربیتی باشد.

محتوا: برخی از دروس نقش زیادی در تحقق اهداف تربیت اخلاقی دارند و اثربخشی آنها به تسلط و مهارت معلم نسبت به این دو بعد بستگی دارد که معلمان نیز در این پژوهش به آن اشاره داشتند. و بیان کردند که مطالب مربوطه به شکل آشکار و پنهان است و تحقق اهداف آن به هنر و احاطه معلم بستگی دارد. این مورد در پژوهش عابدینی بلترک (۱۳۹۹) مورد تایید قرار گرفته است. او اذعان کرد که رویکرد برنامه درسی فارسی و مطالعات و هدیه‌های آسمانی تلفیقی است، یعنی اهداف اخلاقی کنار سایر اهداف درسی پنهان است. معلمان بیان کردند که نوع محتوا و ارزشمندی و هدفمندی آن و همچنین نحوه تدریس و اجرای مطلوب آن توسط معلم تاثیر گذار و قابل توجه است و بر این باور بودند که محتوا و فرایند تدریس می‌تواند به آرامی و به طور عمیق در اخلاق و ذات دانش آموزان نفوذ کند و در زندگی او موثر واقع شود. هم چنین بیان کردند محتوا و فرآیندهای تدریس باید طوری طراحی شود که باعث محبت، خودشناسی، اعتماد به نفس، تواضع و مسئولیت پذیری شود و باید محتوا بر طبق قرآن و سیره پیامبر و اهل بیت باشد. در نظام آموزشی کشور بیشتر تجربه‌ها و فرصت‌های تربیتی در چارچوب کتاب‌های درسی ارائه می‌شود که باید متناسب با رده سنی فراگیران از آموزه‌های اخلاقی بیشتری بهره برد که اهداف تربیت اخلاقی محقق شود پس می‌توان گفت که شکل ارائه محتوا مانند شعر، آیه، حدیث و داستان که دارای مضمون‌های ارزش‌های اخلاقی هستند، یکی از مولفه‌های الگوی تربیت اخلاقی است.

فضای مدرسه و چینه کلاس: فضا و محیط مدرسه نقش چشمگیری در جریان تربیت اخلاق دانش آموزان دارد که معلمان به آن اشاره داشتند. این مورد در پژوهش برفی (۱۳۹۸) مورد تایید قرار گرفته است که فضای مدرسه هم شامل محیط فیزیکی و هم فضای تعاملی بین دانش آموزان می‌شود که در هر بعد تربیت موثر هستند. محیط فیزیکی مدارس تنها محیط خشک و بی تاثیر در فرایند یادگیری نیست بلکه به عنوان یک عامل زنده و پویا در کیفیت فعالیت‌های آموزشی و تربیت دانش آموزان نقش ایفا می‌کنند. چگونگی مدرسه عناصر تشکیل دهنده آن مانند نور، صدا، ساختمان و تجهیزات در کنار سایر عوامل آموزشی و تربیتی تاثیر گذاری بسیار بر فراگیر باقی می‌گذارد (فهیمی جمایران، ۱۴۰۰). به گفته‌ی معلمان مدارس باید طوری ساخته شود که آلودگی صوتی که مانع ارتباط بین معلم و دانش آموزان کم شود از لحاظ رنگ سیستم گرمایشی و نور باید شرایط مناسبی داشته باشد و برای ارتقاء بهداشت و سلامت دانش آموزان هم نظر روانی و جسمانی باید مدارس استاندارد باشد همچنین فضای فیزیکی مدرسه باید به گونه‌ی باشد که ارزش‌ها و هنجارهای جامعه را که در آن زندگی می‌کنیم را آشکار سازد همچنین بیان کردند محیط فیزیکی و کالبدی مدرسه، جامعه‌ی را که به آن تعلق داریم را نمایان می‌سازد، نمونه‌ی آن معماری مدرسه در جامعه ما که جامعه‌ی اسلامی است متجلی ارزش‌های اسلامی است. پژوهش مشایخ (۱۳۹۹) نیز مویید این مطلب است که در طراحی فیزیکی مدارس بر اساس تربیت اسلامی باید رعایت شود. از آن جایی که فضا و محیط فیزیکی مدرسه ویا کلاس تاثیر بسزایی در رفتار دانش آموزان دارند و باعث شکل‌گیری نوع برخورد آنها می‌شود، می‌تواند به عنوان عاملی زنده و پویا در کیفیت آموزشی و تربیتی دانش آموزان ایفای نقش کنند.

همسالان: یکی از دیگر عوامل موثر بر تربیت اخلاقی از دیدگاه معلمان تاثیر گروه همسالان است. دانش آموزان ارزش‌های خود را در سمت و سوی ارزش‌های خانواده و دوستانشان می‌دانند و در میان آن‌ها می‌توان به گروه دوستان بیشترین سهم را داد (جمشیدی و همکاران، ۱۳۷۴). معلمان بیان کردند که دانش آموزان در مدرسه سعی می‌کنند ویژگی‌های نزدیک به هم را کسب کنند و گفتار و کردار آنها شبیه دوستانشان خواهد شد زیرا تنها شرط پذیرفته شدن در گروه دوستی این ویژگی‌ها است. بنابراین دانش آموزان خیلی از رفتارها و اعمالی که در محتوای کتاب‌ها عنوان نشده به صورت برنامه درسی پنهان از همسالان خود می‌آموزند. عقاید و ارزش‌های دانش آموزان در تعامل با همسالان گسترش می‌یابد بنابراین همسالان عنصر اصلی انتقال ارزش‌های

اخلاقی به یکدیگر هستند. از آنجایی که هر خانواده تحصیلات متفاوتی با دیگری دارد و ارتباط با همسالان و نفوذ آنها بیشتر از خانواده و معلم است معلمان پیشنهاد کردند که از همان ابتدا باید در انتخاب مدارس دقت کنند.

قوانین و مقررات: یکی دیگر از عوامل مدرسه‌ای مؤثر بر تربیت از نگاه معلمان، تدوین قوانین و مقررات انضباطی است پژوهش حسنی (۱۳۹۴) در تایید این پژوهش است و بیان می‌کند که با توجه به اینکه قوانین و مقررات می‌تواند بستر مناسبی را برای یادگیری به ویژه تربیت اخلاقی فراهم کند، بایستی فراگیران از همان ابتدا با ماهیت و روش شکل‌گیری، ابلاغ و فراخوانی آشنا گردند و همچنین این مراتب و اصول سازگار با اصول اخلاقی باشد. در این خصوص معلمان بیان کردند که دانش آموزان به محض ورود به مدرسه می‌توان گفت برای اولین بار با قوانین و مقررات اجتماعی آشنا می‌شوند یعنی یاد می‌گیرند که به موقع به مدرسه بیایند. آنها باید برای خواندن و حفظ سرود ملی که نماد ملی هر کشور است، صف بکشند و آنها یاد می‌گیرند که با نقض قوانین با آنها برخورد خواهد شد. همچنین اشاره کردند که مدارس با ساختار اداری باز باعث می‌شود که دانش آموزان مدرسه توانایی‌ها و استعداد‌های خود را شکوفا کنند و خلاقیت، اعتماد به نفس، خودباوری و غیره را در آنها افزایش دهند. در این گونه مدارس همه اعضای مدرسه به نوعی خود را در انجام وظایف خود مسئول می‌دانند و حس مشارکت و تعهد نیز تقویت شده و رونق مدرسه را به دنبال خواهد داشت و وقتی مدرسه رشد کرد در رشد جامعه تاثیر می‌گذارد. از طرفی مدارس با مدیریت بسته یا سیستم بسته محیطی بی روح و بی انگیزه خواهند بود که هیچ تلاشی برای نشان دادن استعدادها و توانایی‌ها نمی‌کند و خلاقیت و انگیزه کارکنان و دانش آموزان را سرکوب می‌کند. عدم اعتماد به نفس، عدم خودآگاهی و خودباوری، عدم احساس مسئولیت و غیره در مدارس با سیستم بسته، تأثیر بدی بر نگرش و رفتار، منش و تربیت شهروندی دارد. پژوهش کدیور (۱۳۷۵) در راستای تایید این مطلب است. مدرسه با قواعد و خط‌مشی‌هایی که اداره می‌شود، الگویی از نظام ارزشی اجتماعی وسیع‌تری است که زمینه همسانی و عدالت اجتماعی را به نمایش خواهد گذاشت، علاوه بر اینکه همه عوامل موجود در نظام آموزشی و روابط بین آنها هر یک به سهم خود نقشی مؤثری در تربیت اخلاقی دارند.

در مجموع به عنوان نتیجه‌گیری نهایی از مقاله حاضر می‌توان گفت طبق یافته‌ها دوره ابتدایی نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت و رفتارهای اجتماعی، اخلاقی و علمی دانش آموزان دارد. در این دوران دانش آموزان مفاهیم، الگوها و طرحواره‌های شناختی، عاطفی، انگیزشی و نگرشی لازم در برخورد با دنیای بزرگسالی را از طریق آموزش و پرورش که معلمان و مجموعه مدرسه ارائه می‌کنند می‌آموزند. در این راستا نتایج پژوهش حاضر نیز با تأکیدی که بر نقش معلم (ویژگی‌های شخصیتی، تعاملات سازنده، روش تدریس، شناخت)؛ محتوای آموزشی، کالبد‌های فیزیکی و قوانین و مقررات حاکم در مجموعه مدرسه داشت حاکی از اهمیت توجه به این عوامل در شکل‌گیری تربیت اخلاقی دانش آموزان بود. تربیت اخلاقی در بسترهای مناسب بویژه در بافت مدرسه می‌تواند با سهولت و صحت بیشتر و مناسبتری انجام گیرد. این نتیجه در مصاحبه‌های انجام شده با معلمان تأیید گردید و ضرورت توجه به الگوها و شرایط مناسب جهت تربیت اخلاقی بهینه در مدارس ابتدایی مورد تأکید قرار گرفت.

در این راستا با توجه به یافته‌های پژوهش پیشنهاد می‌گردد که محیطی امن و آماده جهت اجرای برنامه تربیتی ایجاد گردد. محتوای کتاب درسی متناسب با سن دانش آموزان تدوین شود. طرح کرامت و مهارت‌های زندگی اجرای پررنگ‌تری داشته باشد. فعالیت‌های فوق برنامه، قصه و بازی‌ها در برنامه مدرسه گنجانده شود. بین مدرسه و نهاد خانواده برای رسیدن به ارزش‌های یکسان ارتباط بیشتری صورت گیرد. بیشتر از برنامه‌های درسی مسئله محور که ناظر بر رشد عقلانی است استفاده شود. بر روش‌های آموزش محور دینی و اخلاقی همراه با نمونه‌هایی از سیره پیامبر گرامی اسلام و ائمه اطهار تأکید شود. مدرسه با مساجد، نهادها و مراکز فرهنگی تعامل بیشتری داشته باشد. همچنین پیشنهاد می‌شود پژوهش در خصوص تربیت اخلاقی در عصر جدید با توجه به تحولات فناوری اطلاعات و اطلاعات از دیدگاه معلمان و دانش آموزان بصورت کمی، کیفی و ترکیبی انجام شود.

منابع

- احسانی، محمد. (۱۳۹۴). *تربیت عقلانی از منظر قرآن*، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم.
- باقری، خسرو (۱۳۹۵). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، انتشارات موسسه فرهنگی مدرسه برهان (انتشارات مدرسه)، جلد اول.
- برفی، جواد (۱۳۹۸). *دیدگاه معلمان، والدین و دانش آموزان ابتدایی از نقش مدرسه در تربیت اخلاقی*، پایان نامه کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، دانشگاه بیرجند، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۷۹). *عوامل اجتماعی تعلیم و تربیت، فصلنامه تعلیم و تربیت*، (۱۶(۳)، ۱۰۶-۷۵
- تولایی، روح الله (۱۳۸۸). *عوامل تاثیر گذار بر رفتار اخلاقی کارکنان در سازمان، دو ماهنامه توسعه انسانی پلیس*، (۲۵(۶)، ۴۳-۴۸
- جمشیدی، محمد حسین و درودی، مسعود (۱۳۸۹). *مفهوم و شاخصه های عدالت سیاسی در گفتمان سیاسی امام خمینی با تاکید بر نظریه عدالت سیاسی راولز، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی*، (۷(۲۲)، ۱۷۹-۲۰۴
- جمشیدی، فخری؛ اعظم زاده، منصوری، عاشوری، الهه و قاضی نژاد، مریم (۱۳۷۴). *مقدمه ای به نقش خانواده، مدرسه، گروه همسالان در هنجار پذیری دانش آموزان دختر دبیرستان شهر تهران*.
- چناری، مهین (۱۳۹۴). *مبانی فلسفی و نقد رویکرد شفاف سازی ارزشها، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، (۳(۱۰)، ۸-۱.
- حسینی، محمد (۱۳۹۴). *تجارب تربیت اخلاقی کارگزاران نظام تربیت رسمی و عمومی در دوره ی ابتدایی (دبستان)*، فصلنامه نوآوری های آموزشی، (۴(۱۴)، ۳۷-۷
- حیدرزاده، زینب و عبدالمهدی، داوود (۱۳۹۸). *نقش آموزش و پرورش در رشد اخلاقی دانش آموزان، ششمین کنفرانس بین المللی دستاوردهای نوین پژوهشی در علوم اجتماعی و علوم تربیتی و روانشناسی*.
- حسینی دهشیری، افضل السادات (۱۳۹۰). *نگرشی به تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- حقیقت، شهربانو و مزیدی، محمد. (۱۳۸۷). *بررسی و ارزیابی زمینه ی فلسفی و روش های چهار رویکرد تربیت اخلاقی، نشریه اندیشه دینی*، شماره ۲۶.
- حیدری صوفیانی، زهرا؛ سهراب پور، ناهید و نیک خواه کهنه گورابی، سید عباس (۱۳۹۴). *بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در مدارس، اولین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم تربیتی و روانشناسی ایران*.
- خالدی، محسن (۱۳۹۵). *بررسی نقش معلم در تربیت اخلاقی دانش آموزان مطالعه موردی: دانش آموزان متوسط شهر مریوان، نهمین کنگره پیشگامان پیشرفت، تهران مرکز الگویی اسلامی ایرانی پیشرفت*.
- داوودی، محمد (۱۳۸۵). *رویکردها و پرسش های بنیادین در تربیت اخلاقی، انجمن معارف اسلامی*، (۲(۲)، ۱۵۳-۱۷۵
- رهنما، اکبر (۱۳۷۸). *بررسی و تجزیه و تحلیل خواستگاهها و نمایات و روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه کانت و خواجه نصیر الدین طوسی*. رساله دکتری تهران دانشگاه تربیت مدرس.
- رحیمی، حبیب الله و طرف، فاطمه (۱۳۹۷). *بررسی ویژگی های عدالت مطلوب در ماده اول قانون مسئولیت مدنی ایران در مقایسه با نظریه عدالت توزیعی راولز، نشریه پژوهش حقوق خصوصی*، (۷(۲۵)، ۸۸-۵۹
- سلیمانی، اسماعیل؛ نوری پورلیاوی، رقیه؛ احمدی، حسن و حسینیان، سیمین (۱۳۹۹). *چگونگی آموزش تحمل و احترام به افکار دیگران و اخلاق و ادب در دانش آموزان، اندیشه های نوین تربیتی (دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه الزهراء س)*، (۲(۱۶)، ۷۵-۹۰.
- شکوهی، غلامحسین (۱۳۸۷). *تعلیم و تربیت و مراحل آن*، چاپ بیست و دوم، مشهد: به نشر (انتشارات آستان قدس رضوی).
- شاهسینی، شهرزاد؛ شمشیری، بابک؛ مرادخواه، وحید و راسخ، معصومه (۱۳۹۶). *اهمیت تربیت اخلاقی در دانش آموزان و شیوه های آن*، دومین کنفرانس ملی روانشناسی و مشاوره.
- صدر حاج سید جوادی، احمد، فانی، کامران و خرماشاهی، بهاءالدین (۱۳۷۵). *دایره المعارف تشیع*: نشر شهید محبی.

- ضامنی، فرشیده (۱۳۹۵). بررسی رابطه توسعه رفتار اخلاقی توسط مدیران با سلامت سازمان، فصلنامه اخلاق زیستی، (۲۰)، ۶۶-۴۷
- عابدی، لطفعلی (۱۳۸۴). اهداف تربیت از دیدگاه معصومین (ع)، مجله دانشکده علوم انسانی (۵۷)، ۱۴، ۳۶-۷۴
- عابدی جعفری، حسن، تسلیمی، محمدسعید، فقیهی، ابوالحسن، و شیخ زاده، محمد. (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، ۵ (۲) (پیاپی ۱۰)، ۱۹۸-۱۵۱.
- عقیلی، سید رمضان؛ علم الهدی، جمیله و فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۹۷). طراحی الگوی برنامه‌درسی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران، فصلنامه تدریس پژوهی، (۴)، ۶، ۲۳-۱.
- عابدی جعفری، حسن و حسین زاده، امیر (۱۳۹۲). تاثیر اخلاق عدالت محور راولز، بر دانش سازمان و مدیریت، فصلنامه علمی - تخصصی اسلام و مدیریت، (۴)، ۲، ۱۰۷-۱۲۰.
- عابدینی بلترک، میمنت (۱۳۹۹). بررسی جایگاه تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی؛ مطالعه‌ای از نوع تحلیل محتوا، نشریه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، (۴۸)، ۲۸، ۱۸۷-۱۷۱.
- غلام پور، میثم؛ قاسمیان، عباس؛ رضایی، مجیب الرحمن و پورمند، امید (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتب هدیه‌های آسمانی دوره دوم ابتدایی بر اساس مولفه‌های تربیت اخلاقی، معرفت اخلاقی، (۱)، ۱۰، ۹۳-۸۳
- فهمی جمایران، شهلا (۱۴۰۰). فضاهای آموزشی، انتشارات سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، چاپ اول.
- کارور، نجمه (۱۳۹۲). بررسی و فهم آموزش اخلاق در پایه اول مدارس ابتدایی از دیدگاه معلمان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی.
- کریمی، روح‌الله (۱۳۹۴). در حلقه کند کاو اخلاقی، رویکرد نوین در تربیت اخلاقی تفکر کودک، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، (۲)، ۶، ۹۸-۶۳.
- کدیور، پروین (۱۳۷۵). بررسی رشد قضاوت‌های اخلاقی دانش‌آموزان در رابطه با جو سازمانی مدرسه، فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۴۸، ۴۷-۷۰.
- مهاجران، بهناز؛ اکبری، تقی؛ حسنی، محمد؛ موسوی، میر نجف و سامری، مریم (۱۳۹۶). بررسی ارتباط بین رشد اعتقادی با خود پنداره و رفتار شهروندی و مقایسه آنها (دانش‌آموزان دختر و پسر)، فصلنامه علمی- پژوهشی تربیت اسلامی، (۲۴)، ۱۲، ۱۱۹-۱۳۷.
- محمدی، شیرکوه (۱۴۰۱). فراتحلیلی بر پژوهش‌های آموزشی چند فرهنگی، آموزش شهروندی، تربیت اخلاقی، تربیت سیاسی و تربیت دینی در ایران، تدریس پژوهی. (۲)، ۱۰، ۱۱۱-۸۸
- موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۷۷). دایره المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷.
- مصباح، مجتبی (۱۳۹۶). فلسفه اخلاق. قم: انتشارات موسسه امام خمینی.
- محمدی قشلاق، پیروش (۱۳۹۷). بررسی هوش معنوی و اخلاق اسلامی در تربیت دینی دانش‌آموزان دختر متوسط شهر ارومیه با نقش آموزهای اسلامی و دیدگاه امام خمینی، پژوهش‌های اخلاقی، (۴)، ۸، ۱۸۲-۱۶۵.
- ملکی، حسن (۱۳۸۴). تعلیم و تربیت اسلامی (رویکرد کلان‌نگر). تهران، انتشارات عابد.
- مهدی زاده محمد صادق (۱۳۹۶). بررسی اخلاق حرفه‌ای معلم در نظام تربیت اسلامی از منظر استاد شهید مطهری، مجله علمی ترویجی پویا در آموزش علوم انسانی، (۶)، ۳، ۳۸-۲۲ نصیرالدین طوسی، رساله دوره دکتری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- مشایخ، پری (۱۳۹۹). شناسایی و اعتباریابی ویژگی‌های فضایی کالبدی مدارس بر اساس معماری اسلامی از دیدگاه مریبان‌پروورشی، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، (۴)، ۵، ۱۴۶-۱۲۷
- وجدانی، علیرضا؛ ایمانی، فاطمه؛ اکبریان، محسن و صادق زاده قمصری، رضا. (۱۳۹۲). ماهیت تربیت اخلاقی از نظر فردی یا جمعی بودن از دیدگاه علامه طباطبایی (ره)، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، (۱۸)، ۲۱، ۲۳-۱۱.

واعظی، احمد (۱۳۸۳). نارسایی قرائت اخلاقی رالز از لیبرالیسم، فصلنامه علمی پژوهشی علوم سیاسی، ۷(۲۶).

Arthur, J., Kristjánsson, K., Harrison, T., Sanderse, W., & Wright, D. (۲۰۱۶). *Teaching character and virtue in schools*. Routledge.

Anderson, D. R. (۲۰۱۴). character education: who is responsible? *Journal of Instructional Psychology*, ۲۷(۳), ۱۳۹.

Attride-, Stirling, j. (۲۰۰۱). Thematic network: an aalytic tool for gualitative research sage. *journal Qualitive Research*, ۱(۳), ۳۵۸-۴۰۵

Bergem, T. (۱۹۹۰). The teacher as moral agent. *Journal of Moral Education*, 19(۲), ۸۸-۱۰۰.

Clement, S., & Bollinger, R. (۲۰۱۶). Perspectives on character virtue development. *Research in Human Development*, ۱۳(۲), ۱۷۴-۱۸۱.

Curren, R. (۲۰۱۶). Aristotelian versus virtue ethical character education. *Journal of Moral Education*, ۴۵(۴), ۵۱۶-۵۲۶.

Hand, M. (۲۰۱۴). Towards a theory of moral education. *Journal of Philosophy of education*, ۴۸(۴), ۵۱۹-۵۳۲.

Kristjansson, K. (۲۰۱۶). Aristotelian character education: A précis of the ۲۰۱۵ book. *Journal of moral education*, ۴۵(۴), ۴۸۱-۴۸۹

Paolitto, D. P. (۱۹۷۷). The role of the teacher in moral education. *Theory into Practice*, ۱۶(۲), ۷۳-۸۰

Thornberg, R., & Oğuz, E. (۲۰۱۶). Moral and citizenship educational goals in values education: A cross-cultural study of Swedish and turkish student teachers' preferences. *Teaching and Teacher Education*, 55, ۱۱۰-۱۲۱

van der Kooij, J. C., de Ruyter, D. J., & Miedema, S. (۲۰۱۵). The influence of moral education on the personal worldview of students. *Journal of Moral Education*, 44(۳), ۳۴۶-۳۶۳

Schuitema, J., Dam, G. T., & Veugelers, W. (۲۰۰۸). Teaching strategies for moral education: A review. *Journal of curriculum studies*, 40(۱), ۶۹-۸۹.

Wilson, J. (۱۹۹۸). Moral education for beginners. *Curriculum journal*, 9(۱), ۴۱-۵۰.